

RASKRŠĆA DEMOGRAFIJE

*Mirjana DEVEDŽIĆ**

Za relativno kratko vreme, u drugoj polovini 20. veka, demografija se značajno razvila u teorijskom, empirijskom i aplikativnom smislu. Od statusa formalne naučne discipline sa jakim kvantitativnom metodološkom aparaturom, demografija je došla do statusa društvene nauke, koju odlikuje izrazita interdisciplinarnost. U poslednjih pola veka koncipirani su novi aspekti u istraživanju stanovništva, a nove teme aktuelizuju i proširuju demografsku problematiku. Sve veći broj podataka, ali i relevantnost određenih pitanja u sistemskoj determinisanosti demografskih procesa, preneli su teme od centralnih ka, naizgled, rubnim područjima demografije. Demografija poprima "mešoviti karakter" jer se bavi i makro i mikro istraživanjima, koristi kvantitativne i kvalitativne metode. Uporedo sa ovim procesima bogati se demografska terminologija. Takođe se definišu i pojedine oblasti demografije koje upućuju na njenu fragmentaciju. Gotovo da bi se moglo reći da diverzifikacija predstavlja poslednju prepoznatljivu razvojnu fazu demografije, u "lancu" od nastajanja, institucionalizovanja, i akceleracije razvoja i dokumentacione osnove.

Sva ova pitanja se u radu razmatraju na osnovu uvida u odabrane naučne članke koji su upriličeni povodom demografskih jubileja, a posvećeni su razvoju i perspektivama same naučne discipline.

Ključne reči: demografija, razvoj, divergencija, terminologija

Dugogodišnja postojanost i reputacija časopisa *Stanovništvo*, koji je "vršnjak" slavnog i, na međunarodnoj sceni, iz oblasti demografije najbolje pozicioniranog časopisa *Demography*, svedoči o razvoju i postojanosti demografije u Srbiji. Za demografiju važi da je relativno mlada disciplina, jer se kao njen početak percipiraju tridesete godine prošlog veka,¹ sredina prošlog veka kao vreme njenog institucionalizovanja i narednih 20 godina kao vreme najbržeg razvoja. U tom kontekstu, pola veka izlaženja časopisa *Stanovništvo* je zavidan jubilej i

* Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.

¹ Ovo treba shvatiti uslovno, jer su brojni popisi, brojne doktrine i tehnike analize nastale vekovima ranije. Za konstituisanje demografije bili su važni: objavljivanje Lotkine matematičke demografije 1922, prva svetska konferencija demografa 1927, i osnivanje IUSSP – Internacionalne unije za naučna proučavanja stanovništva 1928. godine.

uspeh relativno male, ali veoma agilne demografske zajednice u Srbiji, koja je pokrenula časopis istovremeno kada i brojnija i nadaleko čuvena PAA (Population Association of America). Jubileji, kao neposredan povod da se promisli o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti same naučne discipline, njenom razvoju u konkretnoj zemlji ili institucionalnom grananju, razvoju žurnala kao predstavnika naučne misli, proizveli su neveliki (prema saznanjima i proceni autorke) broj radova ovog tipa. Oni se uglavnom mogu naći u specijalnim brojevima demografskih časopisa ili izveštajima sa godišnjih okupljanja asocijacija demografa, odnosno onim prilikama kada u relevantnom okruženju treba sumirati dosadašnje istraživačke aktivnosti i proceniti njihov tok. Relativno oskudnu literaturu koja se bavi ovom problematikom usloвила je dominacija empirijskog karaktera demografskih radova.

Shodno uobičajenim razmišljanjima povodom "demografskih jubileja", i ovaj prilog govori o nekim osobenostima razvoja demografije. Bilo bi pretenciozno verovati da se u jednom radu mogu sumirati i predvideti sve razvojne faze bilo nauke, bilo njene pozicioniranosti u nekoj zemlji ili sistemu naučne misli. Ovaj rad, stoga, ne pretenduje na sveobuhvatnost, već je baziran na ličnom promišljanju, percepciji nekih aspekata demografije, a posebno njene interdisciplinarnosti i njenih imanentnih karakteristika.

Kao osnova za koncipiranje rada poslužila su autorkina dugogodišnja predavanja studentima demografije na Geografskom fakultetu u Beogradu. Zapravo, rad nudi teze za razmišljanje i grub nacrt razvojnih puteva demografije, posebno njenih raskršća, koja su vremenom nastajala, a koja se često nisu mogla ni predvideti. Strukturisanje takvih zapažanja, donekle izneto u podnaslovima, takođe ne teži iscrpnosti, niti je bazirano na hijerarhiji značaja pojedinih pitanja demografije. U želji da se potkrepe i provere sopstvena razmišljanja, pretraženi su jubilarni brojevi demografskih časopisa, sa nadom da se bave suštinskim pitanjima demografije. Adekvatan material je pronađen u časopisu *Demography* objavljenom povodom 30 godina postojanja, kao i u specijalnom broju INED-ovog časopisa *Population*, posvećenog teorijskim pitanjima razvoja demografije. Formulisanje podnaslova je delimično bilo inspirisano konstatacijama ili otvorenim pitanjima pojedinih demografa zabeleženim u literaturi, koji su prepoznati kao provokativni i inspirativni, odnosno kao bliski razmišljanjima autorke, i govore o kontinuumu određenih problema demografske nauke. Pretraživanje je obuhvatilo, ali sa manje uspeha, i godišnje skupštine pojedinih demografskih asocijacija ili poznatih institucija, u nameri da se u pozivnim predavanjima ili uvodnim govorima otkriju atraktivne teze za diskusiju. Izbor teza, koje se mogu prepoznati u narednom tekstu, zapravo govori o sadržaju i evoluciji demografskih

istraživanja i njihove metodologije, o potencijalima demografije, a takođe ostavlja mogućnost analize koliko je časopis *Stanovništvo* adekvatan predstavnik razvojnih tokova ove naučne discipline, što može biti predmet nekih narednih priloga.

Demografija je ono što rade demografi? (Caldwel)

Možda zvuči apsurdno da se početkom 21. veka postavlja pitanje – Šta je demografija? Međutim, upravo je ovo pitanje jedno od ključnih kojima se teoretičari iz ove oblasti bave dve decenije unazad. Upit o tome šta je neka naučna disciplina, (i to ljudi iz njene branše), decenijama nakon njenog ukorenjivanja i vekovima nakon kreiranja njenih tehnika analize, nije uobičajen. Nauka koja poseduje teorije, metodološki aparat i mogućnost predikcije, uprkos svojoj mladosti, može se oceniti kao potpuno konstruisana. Sa izuzetkom pojedinih autora (Courgeau, Franck, 2007) koji veruju da demografija taj proces još nije zaokružila, pa se zato bave ovom problematikom, ostali pitanje o tome šta je ona doživljavaju više kao retoričko. Zapravo, ovo pitanje je nužno nametnula evolucija demografije koja je dovela do velike diverzifikacije demografskih istraživanja. Sve do druge polovine prošlog veka demografija je slovila za pretežno formalnu disciplinu, koja se bazirala na preciznim kvantitativnim metodama. Dobar demograf je morao biti dobar matematičar i statističar. O ovome svedoče i razne definicije demografije.

Jedna od prvih definicija glasi da je "demografija *matematičko* znanje o stanovništvu, o njegovom kretanju, fizičkom, građanskom, intelektualnom i moralnom stanju" (Guillard, 19. vek). Još stariji izvor pionira demografske analize – Graunta, objavljen 1662. pod naslovom "Prirodna i politička opažanja na osnovu *računa* umiranja" govori o matematičkim i statističkim korenima demografije u vreme kada pojam demografija još nije bio zaživeo, ali kada se kreirao njen metodološki aparat. Da "demografija proučava stanovništvo prvenstveno sa *kvantitativnog* aspekta" konstatuje se i u višejezičkom demografskom rečniku (1958), a da je demografija "*empirijsko, statističko i matematičko* proučavanje ljudske populacije" misle i Bogue (1969) i Kirk (1949), a citira Tabutin (2007).

Ovo su samo neke od definicija koje podvlače formalni karakter nauke o stanovništvu. Danas je retkost da se demografija doživljava (samo) na taj način i većina bi je etiketirala kao društvenu nauku, što ona zapravo i jeste. Da li ovo sugerise da se demografija u potpunosti promenila i da li se zaista može govoriti o transformaciji demografije iz matematičke u društvenu, što izgleda gotovo apsurdno, a svakako bi bila retka, ako ne i jedinstvena pojava u svetu nauke? Koliko je ta transformacija realna, potpuna, da li je to (samo) adaptacija na višedimenzioniranost

stanovništva kao predmet istraživanja, odnosno izraz sve veće interdisciplinarnosti demografije?

Odgovor na ovo provokativno pitanje treba započeti opet od Guillarda, koji je u svojoj definiciji demografije, pored analitičkih-matematičkih dimenzija, istakao da je "demografija *i prirodna i društvena nauka* ljudske vrste". Daleke 1959. godine, kada je demografija bila u fazi institucionalizacije, i još nije bila dostigla svoj potpuni zamah, u vreme dominacije formalne demografije, Lorimer je konstatovao da budućnost demografije treba posmatrati kroz dva veoma različita pravca. To su dalji razvoj pomenute, i u to vreme etablirane i kapitalnim delima (Lotka, Preston, Kyfic...) potvrđene formalne demografije, nastale iz matematičkih i statističkih korena, ali i razvoj "socijalne demografije" – kao rezultata umnožavanja i heterogenizacije demografskih tema i potrebe razotkrivanja faktora demografskih ponašanja² i efekata demografskih promena. Novi pravci demografije predstavljali su reakciju na pitanje "kako i zašto" se nešto dešava na način koji opisuje analiza. Odgovori na to nisu mogli biti jednoobrazni, te je Miloš Macura još 1966. naglasio da demografija mora da usvoji objašnjenja pojedinih fenomena koje daju i druge nauke, i da polazeći od njih nastoji da shvati kakav to uticaj ima na stanovništvo. Takva priroda demografije posebno se potvrdila od 70-ih godina prošlog veka, kada se intenzivirala interdisciplinarna socijalna demografija, poznatija u inostranoj literaturi kao *population studies*, i kada je započela dekada procvata demografskih istraživanja, praćenja osnivanjem asocijacija i organizacijom brojnih kongresa. Zanimljivo je primetiti da su pojedini autori krajem 20. veka na isti način percipirali razvoj demografije. Primera radi, 1992. godine, 30 godina nakon Lorimera, istu budućnost predviđa i Winsborough (prema Crimmins, 1993). Danas nema teoretičara koji ne govori o divergenciji demografije na formalnu i socijalnu, odnosno populaciona istraživanja (Lee, 2001, Zeng, 2007). Univerzalnost i dugogodišnja postojanost takvih konstatacija potvrđuje da je dihotomija jedna od osnovnih karakteristika demografije. Dominacija i značaj prve u ranim razvojnim fazama, i diverzifikacija i bogatstvo druge u novijem periodu, mogu otvoriti polemiku o tome šta je "pravo" demografsko ili "više" demografsko. Od uže-stručnih tema kao što su natalitet i mortalitet, demografija je stigla do tema kao što su: siromaštvo, reproduktivne tehnologije, rodni odnosi, genetske predispozicije, ljudska prava, nega starih, funkcionalna organizacija prostora, multikulturalnost, i dr. U mnoštvu tema koje demografija

² "Demografska ponašanja" je česta sintagma u demografiji. O demografskim ponašanjima se govori u reprodukciji na individualnom nivou i na nivou zajednice, govori se o različitim demografskim ponašanjima unutar različitih kultura, demografskim ponašanjima se objašnjava odnos prema zdravlju i uticaj na mortalitet, čak se i prirodni fertilitet definiše, između ostalog, faktorima individualnog ponašanja.

obrađuje, ukazujući na antropocentričnost raznih pojava u društvu, ponekad je teško prepoznati njihov zajednički imenitelj, mada uprkos tome uspeva da održi svoju koherenciju. Možda zato istini najviše odgovara opaska da je "demografija ono što rade demografi" (Caldwel, 1996) ili da je ona "melting pot" različitih disciplina i odgovarajućih istraživačkih postupaka (Van Dalen, Henkens, 2012).

Razmatrajući demografiju u doba postmodernizma Riley i McCarthy (2003) se zalažu za radikalnije preformulisanje oblasti demografskih istraživanja, koje bi moglo da dovede do uvođenja pojma "nova demografija". Oni zagovaraju tezu da tradicionalna demografija epistemološki i metodološki ograničava, te da zbog toga demografi nalaze inspiraciju u drugim disciplinama, kao i da demografija postaje uticajnija ako izađe iz svojih tradicionalnih okvira.

Na pitanje demografske tematike i metodologije, nadovezuje se i sledeće: Ko su danas demografi, u vreme kada je demografija sve interdisciplinarnija? Za razliku od autora posmodernističkog pogleda na demografiju, koji su kao školovani demografi migrirali u druge oblasti, Ronald Lee (2001) sebe naziva "demografom sa crticom" (hyphenated demographer), tj. ekonomistom-demografom, govoreći da je većina demografa tog tipa (sociolozi-demografi, antropolozi-demografi, geografi-demografi, lekari-demografi itd.), odnosno da su oni potekli iz različitih naučnih disciplina i naknadno se specijalizovali za demografiju. Upravo zahvaljujući tome demografija je primala "infuziju" iz drugih nauka i proširila polje istraživanja. "Tradicionalnim istraživačima – demografima, koji su nastojali, pre svega, da uspostave kvantitativne relacije između pojava i faktora, priključuje se nova grupa istraživača – demologa, čije područje aktivnosti je proučavanje eksplikativnih faktora pomoću izvora informacija i na osnovu metoda pozajmljenih od drugih disciplina koje pripadaju naukama o čoveku" (Breznik, 1977). Novi razvoj demografije baziran je na novim temama, novoj vrsti podataka, pa i primeni novih kvalitativnih metoda, koje su naizgled u suprotnosti sa jakim kvantitativnim uporištem i korenima demografije. Stoga Tabutin (2007) misli da "demografija i demografi nisu više ono što su nekad bili", dok Courgeau i Franck (2007) izražavaju bojazan da preći opasnost da demografija izgubi svoj fokus, da se previše širi i na tom putu prihvati sve.

Demografija napušta svoju suštinu? (Lee)

Sve veći broj podataka, ali i relevantnost određenih pitanja u sistemskoj determinisanosti demografskih procesa preneli su teme od centralnih ka, naizgled, rubnim područjima demografije. Preporuke za proširenje trećeg izdanja Višejezičkog demografskog rečnika, postavljene na sajt Demopedia, obuhvataju i teme, koje nisu tradicionalno demografske: HIV

i AIDS, homoseksualni brakovi, reproduktivne tehnologije, polna selekcija.

Uprkos velikoj saglasnosti o diverzifikaciji nauke o stanovništvu, postoje i autoriteti koji to ne prihvataju rado. Tako, najveći analitičar promena, a zagovornik formalne demografije, Ronald Lee (2001), smatra da se demografija udaljava od svoje srži, i da su promene duboke, kako tematski i metodološki, tako i u načinu na koji se izučava i predaje. Pri tom, ima na umu, prvenstveno, slabiju produkciju istraživanja formalnog karaktera na makro-nivou, odnosno slabu primenu matematičkih modela, čiji je cilj da prepoznaju i simplifikuju zakonomernosti u razvitku stanovništva. Iz njegove perspektive, kako se polje demografskih istraživanja širi, tako se gubi suština demografije, formalna demografija se napušta i demografi se mahom bave mikro-studijama. Jedan od čelnika Instituta za zdravlje dece i humani razvoj iz USA (NICHD) smatra da je "formalna demografija u komi i da bi možda bilo bolje da je pustimo da umre prirodnom smrću" (prema Lee, 2001).

Za razliku od Leea, koji svoje stavove potkrepljuje mahom argumentima metodološkog karaktera, njegovi istomišljenici Courgeau i Franck (2007) slabosti savremene demografije vide u preteranoj tematskoj diverzifikaciji i smatraju da se demografija mora odupreti takvim iskušenjima. Oni suštinu demografije vide u uzajamnosti delovanja fertiliteta, mortaliteta i migracija na populacioni rast, pad ili stabilizaciju. Uvažavajući činjenicu da su ti procesi pod velikim uticajem najraznovrsnijih faktora na svim nivoima, ovi autori smatraju da ih ipak ne možemo istraživati sve, već da je neophodno pronaći i istražiti samo one koji determinišu kombinacije plodnosti, smrtnosti i migracija i profilišu ukupnu dinamiku konkretnog stanovništva. Daleko ambiciozniji zadatak, ali opet baziran na ista tri demografska fenomena, bio bi pronalaženje univerzalnog principa (zakona, jednačine) pada ili rasta stanovništva. Stiče se utisak da se ovi autori pre svega zalažu za predmetnu konzistentnost demografije.

Principijelno, oba izneta pristupa (metodološki i tematski), podrazumevaju formalizaciju. Ako pod formalnom demografijom podrazumevamo definiciju datu u Demopedii i Višejezičkom demografskom rečniku (1971), gde se ona naziva "čistom ili teorijskom demografijom, jer proučava stanovništvo u opštem i apstraktnom smislu, vodeći naročito računa o čistim količinskim odnosima među raznim demografskim pojavama", ili pak onu koja pruža analitičku vezu između pojedinaca na mikronivou i populacija na makro nivou, onda formalna demografija nije u krizi, već poprima nove dimenzije i trenutno ustupa prostor mikroistraživanjima da bi iz njih dobila nove impute za svoj razvoj. Novi stadijum formalne demografije mora proisteći iz multilevel analize, one koja uvažava i individualna ponašanja, i životne cikluse

porodice i domaćinstava, kao i način kako se oni transponuju na agregatni nivo, zbog čega je ona prevashodno integrativna. Tabutin (2007) npr, kao predmet demografskih istraživanja navodi *ponašanje ljudske populacije od individualnog do društvenog nivoa*,³ što je saglasno Caldwellovim uverenjima.

Između te dve oblasti nalazi se demografska analiza. Ona se bavi proučavanjem demografskih pojava onako kako se one ispoljavaju u konkretnim skupinama (Demografski rečnik, Demopedia). Duga tradicija kvantitativnih metoda u istraživanjima stanovništva, starija od same naučne discipline, godinama je definisala demografiju kao oblast u kojoj je kvantitativna analiza suštinski i nezamenljiv metodološki pristup. Ove tehnike analize dale su nesumnjivo vredne rezultate. Mogućnost kvantifikacije određenih pojava u stanovništvu (posebno vitalnih), njihove sistematizacije, smeštanje u određene veličinske kategorije, bili su zaista revolucionarni u vreme nastanka kvantitativnih metoda, a veoma pouzdani i u vreme najvećeg uspona demografije. Ustrojstvo statističkih izvora podataka neprocenjivo je nasleđe svrsishodnosti kvantitativnih metoda. Takođe, brojne teorije različitog obima nastale su kao rezultat kvantitativnih, statističkih provera. Srž i zajednički imenitelj interdisciplinarnih demografskih istraživanja i dalje je u demografskoj analizi. Vlada mišljenje da je *demografija najpreciznija društvena nauka* (Xie, 2000). Ta relativno velika preciznost, koja potiče iz kvantitativne analize bazirane na bogatim izvorima podataka, jedna je od suštinskih osobenosti demografije. Demograf, ma iz koje matične discipline dolazio, naziv demografa stiče dobrim poznavanjem demografskog metoda i demografske analize. Konstatacija da se "može meriti sve što postoji" (Morgan, Lynch, 2001) podržava njenu kvantitativnu dimenziju i u manje formalnim, eklektičnim "populacionim istraživanjima". A kako navodi Xie (2000), ne iznenađuje da je sa razvojem i lakšom dostupnošću podataka, statistički metod postao karakterističan i za razna populaciona istraživanja u društvenim naukama. Razlika je u tome što se statističke metode primenjuju uglavnom na podatke iz posebnih istraživanja (uzoraka), a ne na podatke za ukupnu populaciju. Često se upotrebljavaju i kada su u pitanju istraživanja bihevioralnih modela na individualnom nivou, te se može reći da su nauke o stanovništvu (population studies) tesno povezane sa formalnom demografijom.

Međutim, jedan od razloga zbog kojih se može steći utisak da demografija više razvija svoja marginalna područja nego jezgro, jeste veliki upliv kvalitativnih metoda u demografiju, zahvaljujući istraživanjima na mikro-nivou. Primenom kvantitativne analize uočavaju se dimenzije određenih

³ Upravo ova konstatacija izaziva reakciju Courgeau i Frank (2007) o opasnostima prevelikog širenja demografije.

pojava i procesa u razvitku stanovništva, tempo i trendovi promena. Iza toga sledi sagledavanje faktorskog delovanja, što zahteva suptilnije metode. Ma koliko demografski procesi i pojave iskazivali određene pravilnosti, postavljalo se pitanje inicijalnih faktora i faktora okruženja određenih pojava, koji su bili raznoliki i čija je varijabilnost bila veća od varijabilnosti posledica. U poslednje tri decenije, nauka o stanovništvu koristi brojne kvalitativne metode kao ključ za bolje razumevanje determinisanosti demografskih procesa i demografskih ponašanja.

Pod kvalitativnim metodama podrazumeva se istraživački postupak koji se upotrebljava da se pronađe smisao podacima koji su u vidu reči i slika, a ne brojeva. Njihov je cilj da otkriju motive određenog delanja i ponašanja (npr. odlučivanje o stupanju u brak, o rađanju, o rađanju drugog deteta, o migriranju, ekonomskoj aktivnosti itd). Niz subjektivnih iskustava i dubinski istraženih raznih "strana" demografskih ponašanja postaju relevantni za sticanje naučno fundiranih znanja o tim fenomenima. Iza ovih metoda se, po mišljenju Kohli nalazi pobuna protiv "od života udaljene tekuće nauke" usled visokog stepena njene institucionalizacije i profesionalizacije (prema Bogdanović, 1991; Devedžić, 2006). Značaj kvalitativnih metoda za istraživanje demografske fenomenologije u savremenom društvu je sve veći, s obzirom da je sve očigledniji značaj individualnih stavova, uloga i ponašanja za demografske procese i da postoji potreba dublje eksplikacije faktora demografskog razvitka. Komplementarnost kvalitativnih istraživanja u demografiji je stoga nesumnjiva i neophodna. Naime, kako navodi Macura (1991), rešavanju urgentnih problema stanovništva ne može se prići samo sa naukom koja opisuje tendencije, a ne objašnjava mehanizme koji ih pokreću. Hajnal smatra da je demografiji potrebno *manje računanja, a više razmišljanja*. Korist kvalitativnih metoda je značajna i u istraživanjima teorijske orijentacije koja se bave kulturološkim objašnjenjima demografskih ponašanja, preispitivanjem postojećih teorija. Ne čudi stoga da su kvalitativne metode u demografiji bile i tema međunarodnog simpozijuma održanog 1997. godine.

Sara Randall i Todd Koppenhaver (2004), istražujući upotrebu kvalitativnih metoda u demografiji, nalaze da je ona sve veća, kao što je i sve veći broj demografa koji ih upotrebljavaju. Analiza osam renomiranih međunarodnih časopisa iz demografije⁴ pokazala je da su kvalitativna istraživanja sve zastupljenija i da su od osamdesetih godina pa do kraja prošlog veka porasla dva do tri puta. U trećini radova kombinovana sa

⁴ *Demography* 1964-2000, *Family Planning Perspectives* 1969-2001, *International Family Planning Perspectives* 1979-2001, *International Migration Review* 1966-1997, *Population – An English Selection* 1989-2000, *Population Studies* 1947-1999, *Population and Development Review* 1975-2000, *Studies in Family Planning* 1963-2000.

kvantitativnom analizom, a najpopularnije kvalitativne metode su fokus grupe i dubinski intervjui, ili njihova kombinacija.

Primena kvantitativnih i kvalitativnih metoda oslikava *mešoviti karakter demografije* (Van Dalen, Henkens, 2012). Savremena demografija poštuje oba principa, stvarajući uvek nove mogućnosti sinteze. Coldwel (1996) primećuje veliku lojalnost demografiji svih istraživača koji se bave demografskim ponašanjima, ne gubeći se pri tom u drugim srodnim disciplinama, i to objašnjava potrebom da se kvantitativnom analizom potvrde određeni nalazi na mikronivou. Demografi više od stručnjaka iz ostalih društvenih nauka žele da ostvare što je moguće veću tačnost, da činjenice odgovaraju stvarnosti.

Staro i novo u demografskoj terminologiji

Sa ravojem demografije morala je evoluirati i demografska terminologija. Terminološka unapređenja predstavljaju samo još jednu stranu prethodno iznetih evolucionih promena demografije i njene diverzifikacije. Demografski rečnik se usložnjava, a pod uticajem transfera iz drugih disciplina i multidisciplinarnosti predmeta istraživanja, uvode se novi izrazi. Tako se ekonomski uticaji mogu prepoznati u izrazima "demografski benefit" ili "demografska dividenda". Govori se o demografskim paternima, bifurkaciji.... Poznati *Višejezički demografski rečnik* već dugo nije dovoljno obuhvatan. Mada je nakon prvog izdanja iz 1958. godine propulzivan razvoj demografije inicirao reviziju i dopunu rečnika već od 1972. godine, veliki broj termina koji su zaživeli u međuvremenu i naišli na široku primenu, još uvek nema svoje mesto u rečniku. U očekivanju trećeg izdanja razvila se ideja Demopedie. Puno manjih demografskih rečnika nastalih ranije, a koji se takođe mogu naći na Internetu, govore o širini i nužnosti upotrebe demografskih izraza i potvrđuju veliku aplikativnost demografije. Terminološka evolucija, logično, oslikava promene u razvoju demografije.

Kompleks promena u demografskom vokabularu je veliki i gotovo neuhvatljiv, posebno ako se uzmu u obzir razlike između izdanja na raznim jezicima, prilagođenih terminima konkretnih demografskih zajednica. Stoga će se ovaj rad fokusirati na terminološke promene višeg ranga, odnosno na potrebu terminološke fragmentacije⁵ pojedinih vrsta demografskih istraživanja ili različitih pristupa demografskim istraživanjima. Potreba imenovanja "podoblasti" posledica je velikog

⁵ Jedna od tema vezanih za razvoj demografije je i njena fragmentacija i pitanje da li se može govoriti o jednoj ili više demografija. Bez namere da se polemise od fragmentaciji demografije, ovom prilikom će se govoriti samo o terminima koji ukazuju na fragmentiranost.

opusa empirijskih istraživanja, kumulacije objavljenih radova i metodoloških karakteristika raznolikih istraživanja stanovništva.⁶

Caldwel, najuticajniji savremeni demograf prema mišljenju međunarodne asocijacije stručnjaka iz oblasti proučavanja stanovništva, smatra se rodonačelnikom tzv. *antropološke demografije*. Ovaj relativno novi termin ušao je u upotrebu pre dve decenije, mada je mnogo ranije generisana njegova suština. Naime, antropološka demografija obuhvata onu vrstu istraživanja u kojoj je akcenat stavljen na kulturološke faktore demografskog razvitka.⁷ Potreba uvažavanja kulturološkog aspekta i specifičnih običaja pojedinih zajednica uočena je još nakon Prinstonskog istraživanja sprovedenog radi empirijske provere Teorije demografske tranzicije. Tada je uočeno da se promene fertiliteta i mortaliteta ne mogu objasniti samo makrostrukturnim ekonomskim transformacijama.⁸ Zaključci prinstonskih istraživanja vrlo brzo su u naučnim krugovima konvergirali ka odmeravanju i suprotstavljanju kulturnih i ekonomskih faktora tranzicije. Ali, tada se još nije govorilo o antropološkoj demografiji.

Termin "antropološka demografija" ozvaničen je pojavom istoimene knjige, čiji podnaslovi (Teorije kulture i demografski proces, Demografija bez brojeva, Populacija i identitet...) jasno govore o diskursu ove vrste demografskih istraživanja. Dodatni razlog za profilisanje antropološke demografije, prema Abella Roth (2004), bilo je Caldwellovo nezadovoljstvo rezultatima svetske ankete o fertilitetu, zbog čega je on sredinom 80-ih započeo sa istraživanjima fertiliteta u konkretnim lokalnim sredinama, uvažavajući antropološke osobenosti populacija. Ovakav radikalni zaokret markirao je razvoj demografije i proizveo još jedan, danas uobičajen termin – *mikrodemografija*.

A na šta mislimo kada kažemo *prostorna demografija*? Ako podrazumevamo da je to prostorna analiza demografskih procesa, kako

⁶ Kao što je teško omeđati samu demografiju, još je teže utvrditi na šta se odnose pojedini demografski segmenti (ili aspekti): antropološka, bihevioralna, prostorna, socijalna, formalna, matematička, primenjena, aplikativna, akademska, regionalna, čista, teorijska... Šta su ovde sinonimi i da li se radi samo o terminološkoj nadogradnji ili iza toga stoje bitne razlike?

⁷ Najnovija istraživanja oslikavaju interdisciplinarnost i same antropološke demografije. Ona je nastala uvođenjem antropološkog metoda u proučavanje demografskih tema, dok se u novije vreme u nju uvodi evolutivna biologija, kao faktor socijalnih ponašanja. Sa razvojem "kulturne ekologije" kao grane antropologije, neki antropolozi su ugradili demografske koncepte u evolucionu i ekološku teoriju.

⁸ Nalaze obimnog Prinstonskog projekta o tranziciji fertiliteta u Evropi sumirao je Coale ističući, između ostalog, da je za pad fertiliteta neophodno da rađanje postane racionalni izbor bračnog para i da je to ostvarivo u kontekstu postojećih *moralnih, religioznih i kulturoloških normi*, koje profilšu i dostupnost kontraceptivnih sredstava i poznavanje tehnika limitiranja rađanja (Devedžić, 2006).

najjednostavnija definicija glasi, onda takva specifičnost ne predstavlja novost za demografiju, naprotiv. Posebno ne za domaću demografsku scenu, ako se uzme u obzir da značajan deo demografa Srbije potiče iz oblasti geografije. Nov je samo naziv. Voss (2007) takođe tvrdi da je do pojave mikroistraživanja demografija u suštini uvek bila prostorna, a razmeštaj demografskih pojava i procesa imanentno svojstvo demografskih istraživanja. Način prikupljanja podataka o stanovništvu i njihova vezanost za određenu prostornu jedinicu, kao i prostorno-hijerarhijska organizacija podataka govore u prilog tome da su prostorni aspekti demografskih istraživanja uvek bili prisutni i logični. Regionalno različit demografski razvitak, komparativne analize različitih prostornih celina, prostorne distribucije demografskih pojava, mapiranje analitičkih pokazatelja, samo su neki od uobičajenih postupaka analize. Zašto onda ovaj termin nije ranije zaživeo? On još uvek nije u velikoj upotrebi, ali mu je časopis *Demographic Research* posvetio posebno izdanje u februaru 2013. godina, a par godina ranije formiran je novi časopis pod istoimenim naslovom. Da li se radi o nečem novom?

Nov termin je generisan zahvaljujući revitalizaciji, rekonstrukciji i nadogradnji prostornog aspekta istraživanja. Tačnije, njegovim usvajanjem u onim, sa demografijom kontaktnim disciplinama, gde ranije nije bio uobičajen, odnosno povećanim mogućnostima da se sve dostupniji geoprostorni podaci koriste ne samo na makro-nivou i u okviru geodemografije, već i u okviru sociologije ili (prostorne) ekonometrije. Tako se i u ovoj fragmentaciji i novom terminu mogu prepoznati efekti tehnološkog razvoja – jednog od najvažnijih akceleratora demografije. Danas se pod okriljem tzv. prostorne demografije nalaze integrisana mikro i makro istraživanja, te bi ovaj pojam mogao prevashodno da označava to novo kvalitativno svojstvo, a ne novu granu demografije. Osim toga, mora se naglasiti da se nov kvalitet prostornog aspekta očitava u primeni naprednijih prostorno-statističkih analiza. Za razliku od "tradicionalne prostorne demografije" koja se tumačila kao analitičko-deskriptivna, nova daje mogućnosti kreiranja prostorno-demografskih modela. Stoga, ma koliko na prvi pogled izgledalo neasocijativno, prostorna demografija je u tesnoj vezi sa unapređenjima formalne demografije.⁹

Kako ovi primeri pokazuju, antropološka ili prostorna ili "neka druga" demografija, imaju svoje korene u ranijim razvojnim fazama demografije, ali se terminološki ozvaničavaju kada ojačaju i nadgrade svoje performanse.

⁹ Više o tome videti u Matthews i Parker (2013) gde se kao primeri naprednije analize prostornih aspekata demografskih procesa navode prostorna ekonometrija, multilevel ili hijerarhijski prostorni modeli, analiza prostornih paterna i geografski ponderisana regresiona analiza.

"Mrtav ugao" demografije

Diverzifikacija istraživačkih tema u demografiji mahom se sagledava kao dokaz njene povećane interdisciplinarnosti. One teme kojima se demografija tradicionalno bavi do te mere su stabilizovane da naizgled ne nude iznenađenja.

Međutim, i u okviru najuže oblasti demografske problematike nailazi se na inovativne pomake. Ponekad samo promena vizure dovodi do otkrića čitavog polja potencijalnih istraživanja. Primera radi, u oblasti fertiliteta, jedan od novih predmeta istraživanja je fertilitet muškog stanovništva. Ova provokativna tema tek se devedesetih godina prošlog veka pojavila u demografskoj literaturi. Ranije je razmatrana isključivo u biološkom ili medicinskom kontekstu. Primitivši da su teorije o fertilitetu veoma tradicionalne i gotovo nikada ne uzimaju u obzir mušku populaciju, Li Zang pokušava da ispravi ovu grešku. Rezultat njenih bavljenja ovom temom je knjiga *Fertilitet muškaraca – paterni i determinante*. Zeng (2011) konstatuje da demografska istraživanja fertiliteta čak nisu ni prikupljala podatke o muškarcima i njihovoj ulozi u reprodukciji. Reproductivni modeli koje nudi demografija su "jednopolni" (bazirani samo na podacima o ženama), model stabilnog stanovništva takođe, analitički pokazatelji reprodukcije su tzv. ženski pokazatelji. Kako je rađanje fenomen koji uključuje oba pola, njihovu komunikaciju i pregovore, partnerske odnose, sličnosti i razlike životnih ciklusa žene i muškarca, njihovu socijalnu poziciju, majčinstvo i očinstvo, neophodno je uključiti i mušku populaciju u proučavanja učestalosti rađanja. Zaključci ovog istraživanja su da se muški i ženski fertilitet razlikuju i po determinantama i po vrednostima pokazatelja, te da nema potpunog razumevanja humane reprodukcije ako se ne uvažavaju obe strane. Potrebno je apostrofirati da je ovo istraživanje u duhu integrativne demografije i da uvažava tri nivoa istraživanja – mikro, mezo i makro. Determinante se mahom ispituju na individualnom nivou i porede njihove efekti kod populacija različitog pola.

Postoje li i drugi mrtvi uglovi demografije iza kojih se kriju novi izazovi? To nije pitanje na koje je lako odgovoriti. Osim muškog fertiliteta, prospektivna vizura starosti – jednostavan i efektan metodološki zaokret, upućuje da demografija ne prestaje da provocira i da sigurno ima još neiskorišćenih kapaciteta.

"YouTube demografija"

Jedna od teza i pitanja, koji su konstanta u kritičkim osvrtima na razvitak demografije odnosi se na značaj spoljašnjih i unutrašnjih faktora za razvojne procese (Tabutin, 2007; Morgan, Lynch, 2001). Kao najvažniji

spoljašnji faktor ne doživljavaju se tematski i metodološki uplivi iz drugih nauka, već tehnološke inovacije koje potpomažu stvaranje bogatije informacione baze, veći broj podataka na različitim nivoima, kao i mogućnosti njihove obrade i unapređenje tehnika analize. O enormnom značaju računarstva i informatike za dosadašnji i budući razvoj demografije gotovo da nije potrebno govoriti. Skoro sve se može sumirati u navodu Caldwell (1996) da "demografija iz perioda pre kompjutera često izgleda čudno staromodno".

Ovom prilikom apostrofirana je, možda neočekivano, druga dimenzija informatičke podrške. Neposredan povod je velika popularnost pojedinih demografskih video-klipova postavljenih na YouTube, koji povećavaju pristupačnost demografskim sadržajima i njen vizibilitet. U čemu je tajna posećenih sajtova?

Kratak, petominutni ekspozice Hansa Roslinga (švedskog profesora, statističara i lekara koji se bavi demografskim pitanjima) o obaranju mortaliteta u 200 zemalja tokom 200 godina imao je više od 6 miliona pregleda. Ostali brojni prilozi i predavanja ovog stručnjaka predstavljaju najposećenije sajtove sa demografskom problematikom, jer se mere desetinama, pa i stotinama hiljada pregleda. Za posetioce YouTube-a Rosling je sigurno najpoznatiji savremeni demograf. Sadržaji njegovih predavanja i prezentacija uglavnom se bave korelacijama demografskih fenomena i ekonomskih determinanti. Pored ekspresivnih tumačenja, neočekivanih rekvizita koji naglašavaju atipičan i pojednostavljen pristup predavanju, najatraktivniji element je kompjuterski program Gapminder. On omogućava da se bogata dokumentacija i složene statističke analize vizualizuju i animiraju na način koji je razumljiv i ljudima van struke. Pokretni interaktivni grafik u koji su pretočeni višedimenzionalni statistički proračuni sjajno prezentuje demografske procese i faktorske uticaje. Tako, nesumnjiva edukativnost i dokumentovanost sadržaja poprima i zabavnu formu, pojačavajući prijemčivost izloženog materijala. Hans Rosling potvrđuje da demografska analiza može biti zabavna.

Značaj atraktivnih prikaza i moć kompjutera kao medija uočile su i brojne institucije. Cohen sa Kolumbija univerziteta takođe korisiti dinamične forme vizuelnih prikaza, animaciju i mini dokumentarne priloge kao potporu izlaganju o porastu svetske populacije.¹⁰ O velikoj posećenosti svedoče i relevantni animirani prilozi anonimnih autora, koji na pojednostavljen i jednostavan način razbijaju zablude o demografsom razvitku.

¹⁰ Ovo predavanje pod naslovom "Malthus Miffed: Are People the Problem, the Solution, or Both? An introduction to demography and populations study through an examination of the world's population" može se naći na <http://www.floatinguniversity.com/lectures-cohen>.

Način da demografija ne ostane "fascinantna mala disciplina" (Tabutin, 2007) je i u trasiranju novih puteva, korišćenju moći novih medija da iskažu njene potencijale u analitičkom, saznajnom i aplikativnom smislu.

Na kraju

Gotovo da bi se moglo reći da diverzifikacija, intenzivirana poslednje decenije 20. veka, predstavlja poslednju prepoznatljivu razvojnu fazu demografije, u "lancu" od nastajanja, institucionalizovanja, i akceleracije razvoja i dokumentacione osnove. Refleksije iznete u ovom radu obuhvataju neke od uobičajenih opservacija demografske nauke, neke o kojima tek počinje da se piše, ali dotiču i one koje još nisu privukle veću pažnju "posmatrača". U svakom od ovih segmenata čini se da je izvesno samo jedno – da demografska raskršća nisu i demografske nedoumice, kao i da nema stranputica. Kojim god putem krenuli, sigurnijim, utabanim, prometnijim, brzim ili avanturističkim, svi vode do istog cilja – do unapređenja demografije i bogaćenja korpusa znanja o stanovništvu. Uloga najstarijeg demografskog časopisa na Balkanu je da puteve otkriva i markira.

Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na projektu "Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji" – broj III 47006, Ministarstva prosvete i nauke.

Literaaura

- ABELLA ROTH, E. (2004). *Culture, Biology and Anthropological Demography*, Cambridge University Press, dostupno na:
<http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam051/2003068838.pdf>.
- BOGDANOVIĆ, M. (1993). *Metodološke studije* (Beograd: Institut za političke studije).
- BREZNIK, D. (1977). *Demografija – analiza, metodi i modeli* (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- CALDWEL, J. C. (1996). "Demography and Social Science". *Population Studies*, Vol. 50-3.
- CASELLI, G. i V. EGIDI (2007). *The Need for a Multy-Disciplinary Approach*, Population–E, 62(1), INED, 33-38.
- COURGEAU, D. i R. FRANCK (2007). *Demography, a Fully Formed Science or a Science in the Making? An Outline Programme*, Population E, 62(1), INED, 39-46.
- CRIMMINS, M. E. (1993). *Demography: The Paste 30 Years, the Present, and the Future*, Demography, Vol. 30, No. 4, Population Association of America.

- DEVEDŽIĆ, M. (2006). *O prirodnom kretanju stanovništva*, (Beograd: Zavod za udžbenike).
- HOBBCRAFT, J. (2007). *Towards a scientific understanding of demographic behavior*, *Population–E*, 62(1), INED, 47-52.
- HOEM, M. J. (2007). *Demography, Present and Future*, *Population–E*, 62(1), INED, 53-56.
- KEYFIC, N. (1993). *Thirty Years of Demography and "Demography"*, *Demography* Vol. 30, No. 4, Population Association of America.
- LEE, R. (2001). *Demography Abandons Its Core*, dostupno na <http://www.ceda.berkeley.edu/Publications/pdfs/rlee/FormalDemog.pdf>.
- MACURA, M. (1966). *Razmišljanja povodom osnova demografske teorije*, Stanovništvo, god IV, br. 1, (Beograd: CDIIDN).
- MACURA, M. (1991). *Osnovni problem demografije u budućnosti*, Naučni skup "Problemi nauke u budućnosti, iskustva i viđenja", Beograd, SANU, 1988.
- MATTHEWS, A. S., M. D. PARKER (2013). *Progress in Spatial Demography*, *Demographic Research*, Vol. 28, art. 10.
- MORGAN, P. S., S. M. LYNCH (2001). "Success and Future of Demography – The Role of Data and Methods", *Annals New York Academy of Sciences*, http://www.soc.duke.edu/~jmoody77/ProSem/Morgan_Lynch_success_and_future_of_demography.pdf.
- RANDALL, S., T. KOPPENHAVER (2004). "Qualitative data in demography: The sound of silence and other problems", *Demographic Research*, volume 11, article 3.
- RILEY, E. N., J. McCARTHY (2003). *Demography in the Age of the Postmodern*, Cambridge University Press.
- TABUTIN, D. (2007). "Whither demography? Strengths and Weaknesses of the Discipline over Fifty Years of Change", *Population –E*, 62(1), INED, 15-32.
- TEOCHMAN, D. J, K. PAASCH, K. PRICE CARVER (1993). "Thirty Years of Demography", *Demography*, Vol. 30, No. 4, Population Association of America.
- VAN DALEN, H.P., K. HENKENS (2012). "What is on a demographer's mind? A worldwide survey", *Demographic Research*, Vol. 26, Max Planck Institute for Demographic Research, 363-408.
- VOSS, P.R. (2007). "Demography as a spatial social science", *Population Research and Policy Review* 26(5-6).
- ZENG, Y. (2007). "Demography: The Past, Present and Future, Encyclopedia of Life Support System", *Demography*, Vol. 1, dostupno na <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-147.pdf>
- XIE, Y. (2000). "Demography: Past, Present, and Future", *Journal of American Statistical Association*, Vol. 95, No. 450, ASA, 670-673.

Mirjana Devedžić

Crossroads of Demography

S u m m a r y

This paper is dedicated to the 50th anniversary of the *Stanovništvo (Population)* journal, launched by the Center for demographic research in Belgrade in 1963. The anniversary is an opportunity to reflect on developments and trends in demography as a discipline, thus the paper points out certain specifics of these developments. The specifics discussed mirror the author's choice, which was guided primarily by the criterion of interestingness, but also by the intention to make a survey. Hence points about the development of demography are backed by insights made by a number of other demographers. The major source of references were papers and speeches given on similar occasions – anniversaries of journals, anniversaries of associations of demographers, as well as special issues of journals dedicated to theory and methodology. Certain points are also made based on other sources of reference. The major part of the paper is related to transformations of demography, which has started as a predominantly formal discipline and has developed into a social and interdisciplinary field. Topical and methodological expansion of demography induces mixed reactions among demographers. Ones welcome its diversification, whereas others see such changes as signs of abandoning the essence of demography. This makes it harder and harder to define the area of demographic research. Changes in demography are mostly studied from the standpoint of polarized dimensions: quantitative-qualitative, macro-micro, and, in the context of diversification, formal demography vs. population studies. Another important segment of development trends in demography is that of improving its vocabulary, which is affected by other fields related to demography. Terminological changes are also related to the specification of certain branches and subfields of demography. For instance, anthropological and spatial demography have roots in earlier development phases of demography. Still, these terms have become popular at a later stage, only when the methodological and cognitive capacities of the corresponding research approaches have increased. The paper also indicates that demographers do not find new inspiration only outside of the core demographic problems. As an example, man fertility is briefly discussed as an increasingly popular topic in literature during the last decade. Finally, attractive presentation of demographic content is found to be very important for visibility and applicability of demography, which is illustrated by interpreting some of the most frequently videos related to demography on YouTube. The paper concludes that different paths that open during the development of demography are not incompatible, that they represent demographers' diverse choices, and that they all contribute to strengthening the field.

Keywords: demography, development, divergence, terminology